

УДК: 159.942.52

Л. П. Журавльова, С. Є. Виговський

Житомирський державний університет ім. І. Я. Франка

ТРАНСФІНІТНА ЕМПАТІЯ

Розглянуто феноменологію, структуру, генезис і функцію трансфінітної емпатії, яка репрезентує духовний рівень розвитку емпатійності. Доведено, що її трансцендентними механізмами є домінування в нервовій системі людини пошуку високого рівня активації, неадаптивна активність особистості, садистичні схильності, емпатійна спрямованість.

Протягом останнього десятиріччя на теренах української психологічної науки проблема емпатії починає цікавити все більше коло дослідників. Проте, незважаючи на відсутність цілісної теорії емпатії, переважна більшість досліджень

© Л. П. Журавльова, С. Є. Виговський, 2008

феномена мають прикладний характер. Вивчається його значення для фахівців професій соціономічного типу загалом (О. П. Саннікова) і, зокрема, вчителів (Т. В. Василюшина, Л. Б. Галицька, О. Г. Коваленко), викладачів вищих навчальних закладів (О. В. Полуніна), практичних психологів (Т. С. Яценко), медиків (А. П. Василькова, Т. М. Павлюк) та ін. Вона розглядається як важливий чинник соціалізації (Т. А. Рябовол), морального розвитку (І. Д. Бех, М. Й. Боришевський), особистісного й професійного самовизначення (Л. П. Виговська, Л. В. Ткачук), міжособистісного емоційного інтелекту (Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига). Емпатія в цих дослідженнях розглядається як явище соціальної перцепції і досліджується в рамках лише науково-природничої психології.

У наших попередніх дослідженнях [4; 6] на засадах синтезу принципів природничонаукової та гуманітарної психології представлена авторська концепція розвитку емпатії. До традиційного розгляду емпатії на психофізіологічному та соціопсихологічному рівнях обґрунтовується доцільність виділення її духовного рівня. Ми припустили, що це найвищий рівень розвитку емпатії і в основі його лежить духовна, трансперсональна природа людини, діалогічність її свідомості.

На духовному рівні емпатійність проявляється у вигляді трансфінітної емпатії – надчуттєвого проникнення в життєвий світ іншої людини, проживання цього світу як власного, духовної єдності з Іншим. Трансцендентні механізми, що лежать в основі функціонування трансфінітної емпатії (неадаптивна активність, домінування високого рівня активації), дозволяють розглядати її як складну психологічну систему забезпечення «Я – Ти-зв'язку» [3], системоутворюючу функцію в якій виконує діалогічність свідомості людини. Використовуючи таке функціональне визначення феномену розглянемо генезис і взаємодію її виділених видів: елементарної, особистісно-сміслової і трансфінітної емпатій.

Особистісно-сміслову і трансфінітну емпатії об'єднаємо під однією назвою – соціальна емпатія, оскільки вона виникає і розвивається на певному рівні розвитку соціальних відносин і проявляється у вищих і найвищих рівнях емпатійних відносин з об'єктом емпатії.

На рівні елементарної емпатії (у ранньому онтогенезі) система забезпечення Я–Ти-зв'язку людини зі світом (перш за все з матір'ю) складається з безпосередньо-чуттєвого сприймання емоційного стану близького дорослого за допомогою емоційного зараження, ідентифікації і наслідування. Найчастіше у стосунках матері і дитини ми спостерігаємо обоюсторонню емпатійну взаємодію. Мати відчуває дитину ніби частиною себе й емпатує їй, емоційно заражаючись її емоціями, ідентифікуючись з цією частиною самої себе. У немовлячому віці така взаємодія матері з дитиною відбувається завдяки симбіотичній емпатії, яка є найпростішою формою елементарної [6].

Елементарна емпатія може виявлятися не тільки в ранньому онтогенезі, але й на будь-яких більш пізніх його етапах. У таких випадках Інший сприймається тільки як джерело власних переживань з приводу свого благополуччя. При цьому співпереживання хоча й не забезпечує Я–Ти-зв'язок, однак є необхідною умовою подальшого розвитку емпатійного процесу.

Культурогенний характер особистісно-сміслової емпатії, опосередкування її когнітивними процесами, а також функціонування в її основі «механізму біполярного соціально-перцептивного оператора» [6] робить практично неможливим встановлення Я – Ти-зв'язків при взаємодії з іншою людиною. Найчастіше інша людина виступає як об'єкт – носій певних переживань, думок, поглядів, цінностей тощо, і між ними встановлюються стосунки за типом «Я – Він (Інший)».

Я – Ти-зв'язок в юнацькому та зрілому віці забезпечується трансфінітною емпатією. Єдність двох особистостей, злиття Я і Ти у цьому віці де в чому схожі на симбіотичні відносини матері й немовляти. Проте відбувається це на вищому рів-

ні порівняно з симбіотичною єдністю матері й дитини (в основі взаємин Я і Ти лежать інші механізми).

У зв'язку з тим, що трансфінитна емпатія знаходиться у співвідношенні суперпозиції з елементарною та особистісно-сисловою, її початковий етап є «згорнутими» ланками сприймання емпатогенної ситуації, співпереживання, переживання з приводу почуттів об'єкта емпатії і лише після цього включаються психологічні механізми трансфінитної емпатії, які обумовлюють надчуттєве сприймання іншої людини, світу її переживань, значущість якого дорівнює значущості власного світу. Це зумовлює стирання, нівелювання відчуженості свого Я, своїх переживань від Я і переживань іншої людини. І тут виникає питання: «Чи можлива після такого злиття двох світів неадекватна реакція на переживання іншої людини, як це ми спостерігали при особистісно-сислової емпатії?» [6]. У принципі, механізм неадаптивної активності може забезпечити вихід за межі свого Я, своїх можливостей як у бік просоціальної, так і в бік асоціальної поведінки. Прояв садизму – це також неабияке і далеко нетривіальне явище, і не кожна людина, незважаючи на будь-які обставини, буде здатною опуститися до такого ставлення і поведінки стосовно іншої особи. Гіпотетично можна припустити, що тільки людина з садистськими схильностями після надвчужання в іншого може проявити до нього садистичну поведінку. За З. Фрейдом, таку поведінку можна пояснити і як трансфер самоприниження, самобичування. Очевидно, і люди з мазохістськими схильностями здатні до садизму.

У разі просоціального генезису емпатійності ми можемо спостерігати досягнення особистістю її найвищих рівнів розвитку і, як наслідок, щонайповніше взаємопроникнення, взаєморозуміння суб'єктів, їхню альтруїстичну поведінку. Очевидно, трансфінитна емпатія припускає обопільну емпатійну взаємодію. За особистісно-сислової емпатії об'єкт міг бути пасивним стосовно суб'єкта емпатії: активність виявлялася лише з боку емпатуючого. За трансфінитної емпатії об'єкт повинен бути хоча б «відкритою особистісною системою» [1] для суб'єкта, якщо сам він не може ставитися до нього, як до Ти.

Тепер зупинимося детальніше на описі механізму неадаптивної активності, функціонування якого необхідне для прояву трансфінитної емпатії. В. А. Петровський [7] не розкриває його феноменології, описуючи неадаптивну активність лише з функціональної точки зору. У зв'язку з цим, на наш погляд, необхідно з'ясувати психічний зміст неадаптивної (надситуативної, зверхнормативної) активності. Ознайомлення з теорією Д. Хебба [10], теорією реверсивності М. Аптера і К. Сміта [2] спонукає до висновку, що психологічним механізмом неадаптивної активності особистості є актуалізація в її нервовій системі системи пошуку високого рівня активації.

Згідно з теорією англійських психологів М. Аптера і К. Сміта, в нервовій системі людини діють дві альтернативні системи, що керують її активністю. При дії системи уникнення активації суб'єкт переживає найбільш приємний стан за умови, коли активація мінімальна, а найменш приємний – за її максимуму. Згідно з теорією реверсу людської активності, можливі перемикавання організму з однієї системи регуляції на іншу в процесі виконання професійної діяльності [2] (рис. 1).

У зв'язку з тим, що будь-який вид діяльності можна розглядати як систему, дія такої системи є функцією від багатьох змінних, яка обумовлює функціонування даної системи [5]. Символічно це можна подати у вигляді формули $D = f(\{a\}, \{b\})$, де $\{a\}$ – множина істотних (суттєвих) змінних, які жорстко детерміновані правилами, нормами і відхилення від яких за допустиму норму виводить систему з ладу; $\{b\}$ – множина неістотних (несуттєвих) змінних, тобто параметрів, які може вибирати, міняти суб'єкт діяльності. Ці змінні, хоча і впливають на роботу системи, але не мають для неї вирішального значення.

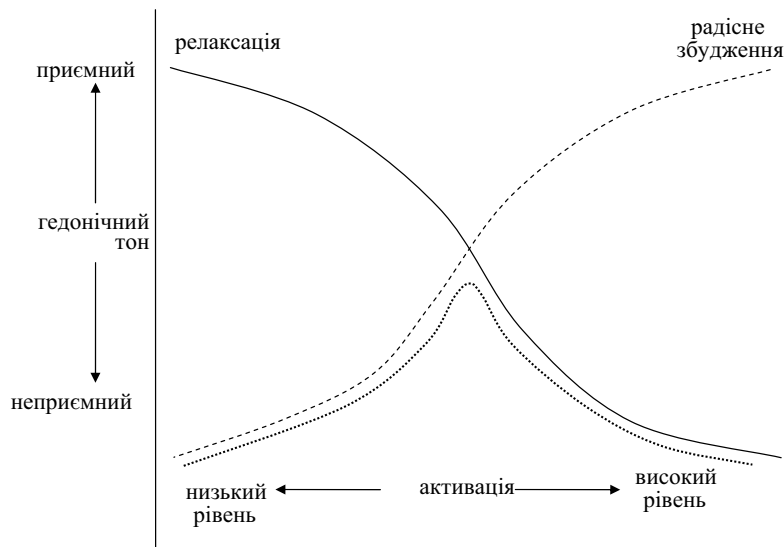

Рис. 1. Взаємовідношення між рівнями активації і гедонічного тону в теорії реверсивності

П р и м і т к а. Неперервна лінія відповідає системі уникнення активації; пунктирна лінія – системі пошуку високого рівня активації. Лінія, яка складається з крапок, означає єдину систему, яка розглядається в теорії оптимуму стану бадьорості.

Звичайна людина в буденному житті обмежена постійно діючими істотними змінними. В їхніх рамках вона шукає шлях до самовираження і самоствердження за рахунок використання неістотних змінних. Творчі люди намагаються розширити рамки істотних змінних або вийти за їхні межі. Причому цілком очевидно, що це стосується не тільки професійної діяльності, але й діяльності в соціальній (спілкування, взаємодія, суспільна діяльність) і особистісній (саморозвиток, духовне вдосконалення) сферах. На основі цих міркувань приходимо до висновку, що існують категорії людей, які генетично схильні до виходу за межі безлічі істотних змінних, що обумовлюється домінуванням у них системи пошуку активації.

У онтогенезі функціонування системи пошуку активації опосередковується культурогенними чинниками: системою цінностей, смисловими утвореннями, спрямованістю особистості і т.п. Культурогенні чинники обумовлюють спрямованість активності людини поза істотні змінні її діяльності, наприклад, на творчість, соціальні або особистісні інновації. Оскільки ці чинники мають як просоціальний, так і асоціальний характер, то спрямованість неадаптивної активності може бути різної модальності. Людина здатна на вбивство іншої як заради задоволення власних інтересів, так і заради інтересів, цінностей рідних, референтної групи, держави тощо. З іншого боку, особистість здатна до аскетизму заради духовного чи професійного зростання або ж до прояву надмірної соціальної активності заради суспільного блага. Такі люди можуть проявляти приграничні властивості: трансфінітну емпатію або крайній егоцентризм (аутизм), мазохізм або садизм, моральний аскетизм або моральну розгнужданість і т.п.

Викладені вище міркування підтверджують наше припущення про те, що домінування у людини системи пошуку високого рівня активації є пусковим механізмом неадаптивної активності, функціонування якої, у свою чергу, обумовлює розвиток трансфінітної емпатії.

Людина, яка здатна до трансфінітної емпатії при вчуванні, пізнанні світу іншої особистості, проявляє неадаптивну активність, тобто здатність, «тенденцію» до необмеженого виходу за межі наявного» [7, с. 213]. Якщо за наявне прийняти переживання людиною образу власного «Я», власної Я-концепції, а також відо-

бражених переживань іншого, то при неадаптивній активності особистість ніби виходить за межі свого буденного «Я», за межі дихотомії Я–Він, у ній репрезентуються кращі, раніше не використані потенції. Така особистість здатна до надчуттєвого проникнення в життєвий світ іншої людини, до проживання цього світу як власного. При зустрічі Я і Ти, їх духовному злитті навіть самопожертва суб'єктивно сприймається не як героїзм, а як природно необхідний, об'єктивно неминучий хід подій. І самопожертва тут не є зреченням себе, як вважають деякі вчені. Зречення себе – це самоприниження, а жертвуючи собою заради іншого, людина знаходить себе в іншому й іншого – в собі.

У почуттях любові, кохання як найвищих і доступних людині засобів реалізації ставлення до іншого репрезентується трансфінітна емпатія. Адже, за словами Віктора Франка [8], любов – це єдиний спосіб зрозуміти глибоку сутність людини. У духовному акті любові людина набуває здатності побачити суттєві риси й особливості коханої особи і навіть розгледіти те потенційне в ній, що може проявитися.

Надчуттєве проникнення суб'єктів забезпечується дуже складною системою механізмів, які ще не вивчені сучасною психологією. Спрощено-схематично процес трансфінітної емпатії подано на рис. 2.

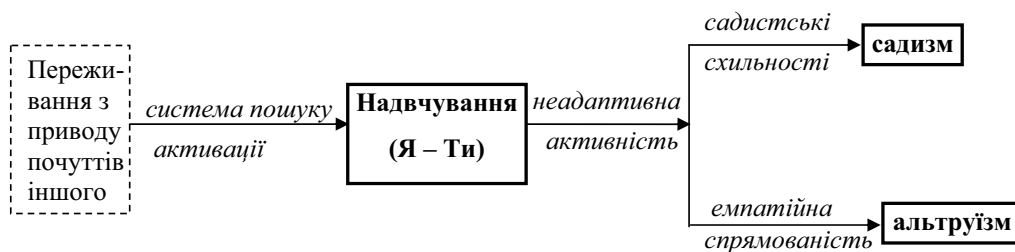

Рис. 2. Динаміка трансфінітної емпатії

Врешті-решт відзначимо, що в основі дисонансної емпатії лежать не будь-яка агресія чи асоціальні реакції, а лише ті, які супроводжуються і виникли в результаті відображення переживань іншої людини. Тобто дисонансні переживання можуть бути одним із чинників агресивної поведінки. Агресія внаслідок емпатії – це результат явища, яке клінічно описується як садизм, на який у свій час звернув увагу й Е. Фромм [9]. Він вважає, що садистичні тенденції є формою механізму втечі від свободи, від нестерпної самотності. Такі люди і в зрілому віці мають потребу в симбіотичних стосунках з іншими людьми, від яких вони залежать. Симбіотичні стосунки є природними в немовлячому віці, коли мати відчуває своє дитинча власною невід'ємною частиною, а життя малюка повністю залежить від материнського піклування. У зрілому віці симбіотичні стосунки є результатом деструктивного розвитку. Особам з садистськими тенденціями інша людина потрібна для відчуття власної сили.

Е. Фромм описує три типи садистських тенденцій. Особи з першим типом садистських тенденцій прагнуть поставити інших людей у повну залежність від себе і необмежено володіти ними, перетворити в свої знаряддя. Садисти другого типу прагнуть мати не лише абсолютну владу над іншими, а й експлуатувати їх, використовувати й обкрадати, «ковтати все, що в них є істинного» [9, с. 126]. Забираються, використовуються не лише матеріальні цінності іншого, а й моральні чи інтелектуальні якості, якими володіє інша людина. Люди з третім типом садистичних тенденцій прагнуть причинити іншим страждання або ж *спостерігати, бачити*, як вони страждають. Страждання можуть бути фізичними, проте частіше це *душевні* страждання.

Особи з садистськими схильностями часто не усвідомлюють їх, а також свою залежність від людей, якими вони володіють. Часто-густо садистські схильності повністю приховані нашаруваннями наддоброти і надтурботи про інших.

На нашу думку, люди з будь-яким типом садистських схильностей проявляють дисонансну емпатію до об'єктів садизму. Адже при симбіотичних стосунках особи дуже сензитивні до переживань свого партнера. Винятком можуть бути взаємини садиста і мазохіста. Існують люди з мазохістичними тенденціями, які отримують задоволення від самокритики, самоприниження чи знуцання над ними інших людей. У такому разі переживання суб'єкта і об'єкта садизму будуть конгруентними.

Судячи з опису осіб, які володіють садистськими тенденціями, вони адекватно відображають внутрішній світ своєї жертви і використовують це для оптимізації свого володарювання нею. Люди з третім типом садистських тенденцій остаточно переходять межу нормальних міжособистісних стосунків. Далеко не кожна здорова людина має потребу в завданні страждань іншому і спостереженні за його душевними муками, тобто проявляти дисонансну трансфінітну емпатію до своєї жертви.

Зрозуміло, що поведінка людей з садистськими тенденціями не є адаптивною: тікаючи від самотності, вони втрачають свободу, не здатні бути суб'єктами власної життєдіяльності.

Отже з викладеного вище можна зробити такі висновки:

1. Емпатія людини має біопсихосоціодуховну природу. Її духовний рівень представлений трансфінітною емпатією. В її основі лежать екзистенційні чинники. На духовному рівні осягаються смислові, екзистенційні утворення об'єкта емпатії і відчуваються його вершинні, містичні переживання. Відбувається це у вигляді надчущання, вершинних переживань, трансперсонального спілкування, альтруїзму, самопожертви, садизму (за патології).

2. Генезис трансфінітної емпатії обумовлюється трансцендентними механізмами – неадаптивною активністю особистості, в основі якої лежить домінування системи пошуку високого рівня активації в нервовій системі людини, садистичними схильностями як формою механізму «втечі від свободи», емпатійною спрямованістю.

Бібліографічні посилання

1. Анциферова Л. И. Системный подход в психологии личности // Принцип системности в психологических исследованиях: Сб. ст. АН СРСР; Ин-т психол. / Отв. ред. Д. Н. Завалишина, В.А. Барабанщиков – М., 1990. – С. 61–78.
2. Аптер М. Дж. Теория реверсивности и человеческая активность // Вопросы психологии. – 1987. – № 1. – С. 162–169.
3. Бубер М. Я и Ты / Пер. с нем. – М., 1993.
4. Выговская Л. П. Проблема эмпатии в психологии // Социально-психологическая природа эмпатии: проблемы и перспективы исследования: Тематический сборник по материалам международного симпозиума. / Под ред. Л. П. Выговской, А. Я. Чебыкина. – Одесса, 1996. – С. 171–186.
5. Гельфанд И. М. О некоторых способах управления сложными системами / И. М. Гельфанд, М. Л. Цеглин // Успехи математических наук. – 1962. – Т. 17. – Вып. 1. – С. 3–26.
6. Журавльова Л. П. Психологія емпатії. – Житомир, 2007.
7. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности. – М., 1992. – Т. 1.
8. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник / Пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Пануша и Е. В. Эйдмана. – М., 1990.
9. Фромм Э. Бегство от свободы / Пер. с англ. Г. Ф. Швейника. – М., 1990.
10. Hebb D. Drives and the C.N.C. (Conceptual nervous system) // Psychol. Rev. – 1955. – № 62.

Надійшла до редколегії 07.03. 08